

İbtidai sinifdə şagirdlərin nitqinin inkişafı xüsusiyyətləri**Türkan Cəmil qızı Əsədova***Bakı Qızlar Universiteti***E-mail:** kturkan91@gmail.com**Rəyçilər:** p.ü.e.d., prof. A.N. Rəhimov,
p.ü.f.d. P.M. Həsənova**Açar sözlər:** ibtidai sinif, nitqin inkişafı, şagird, müəllim, metod, xüsusiyyət**Ключевые слова:** начальная школа, развитие речи, ученик, учитель, метод, особенность**Key words:** elementary school, speech development, student, teacher, method, feature

Nitqin inkişafı Azərbaycan dilinin metodologiyasının lüğətin zənginləşdirilməsi və aktivləşdirilməsi, şagirdlərin nitqinin qrammatik quruluşunun formalaşması, ardıcıl nitq üsullarını öyrənən bölməsidir. Nitq fəaliyyətinin bir neçə növü var:

- Danışma
- Dinləmə
- Yazma
- Oxuma (1, s. 59).

N. Cəfərova şagirdlərin nitq inkişafını belə vurğulamışdır: “Kiçikyaşlı uşaqların nitq inkişafı, düzgün danışmaq və tələffüz vərdişlərinə yiyələnmələri, söz ehtiyatının artması vacib məsələ kimi hər bir müəllimi və valideyni düşündürür. Böyüklərin uşaqlar üçün yaratdıqları nailiyyətlər böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti ilə seçilərək, uşaqlarda ədəbiyyata həvəs oyadır, onların bədii zövqünü oxşayır” (2, s. 313).

Nitqin inkişafı insanın mədəniyyət səviyyəsinin, intellektinin, dünyagörüşünün göstəricilərindən biridir. İbtidai sinif müəllimi üçün şagirdin həm şifahi, həm də yazılı nitqinin kommunikativ cəhətdən uyğun formalaşdırılması vacibdir. K.D. Uşinski hesab edirdi ki, “nitqin inkişafının ən rəşional üsulu şagirdlərin rəhbərliyi altında onların nitqləri üzərində, şüursuz şəkildə əməl etdiyi, təqlid yolu ilə öyrəndiyi qrammatik qanunlar üzərində müşahidəsidir” (6, s. 45).

Nitqin inkişafı işində aşağıdakı sahələr fərqləndirilir:

- nitqin səs tərəfi üzərində işləmək,
- lüğət işi (lüğətin zənginləşdirilməsi, aydınlaşdırılması və aktivləşdirilməsi),
- nitqin inkişafı baxımından cümlə və ifadələr üzərində işləmək;
- ardıcıl nitqin inkişafı (essələr, təqdimatlar, rəsmlər üzərində iş),
- nitq mədəniyyəti (6, s. 183).

Şagirdlərin nitqinin inkişafı ilə məktəbə getdikləri ilk gündən başlamaq lazımdır. Müxtəlif dərslərdə nitqin inkişafına töhfə verən məşqlər həyata keçirilməlidir. İbtidai siniflərdə formalaşan bilik və bacarıqlar orta və yuxarı sinif şagirdlərinin nitqinin uğurlu inkişafı üçün əsasdır. Söz ehtiyatının genişləndirilməsi insanın bütün həyatı boyu həyata keçirilir, lakin lüğətin zənginləşdirilməsi ehtiyacı I-IV siniflərdə xüsusilə kəskin olur. Şagirdlərin lüğətini aktivləşdirmək üçün bir sıra müxtəlif məşqlərdən, o cümlədən şagirdləri onlar üçün yeni sözlərlə tanış etməkdən və anlaşılmaz sözlərin mənasını tapmaqdan istifadə etmək olar:

- kontekstdə sözlərin müşahidəsi və artıq məlum olan sözlərin yeni mənalarının şərh

(sözün çoxmənalılığı);

— sinonim və antonimlərin seçilməsi və s. (2, s. 221).

Sözlərlə işləyərkən obyektə nümayiş etdirmək, rəsmlər çəkmək, hərəkətləri göstərmək, cümləyə sözü daxil etmək kimi üsullardan istifadə etmək olar:

— şərh yolu ilə sözün mənasının açılması;

— tək köklü sözlərin seçilməsi;

— tapmacaları təxmin etmək;

— bu sözlərlə cümlələr qurmaq;

— hərəkətin mənası və ya obyektin əlamətləri və başqaları ilə eyni kökə malik olan obyektləri təyin edən sözləri seçim etmək (3, s. 86).

Məsələn, “alma” sözü ilə işləmək nümunəsinə nəzər yetirək:

1. Tapmacaların həlli. (Dəyirmi, qırmızı, budaqda böyüyürəm. Böyüklər və kiçik uşaqlar məni sevirlər);

2. Alma şəklini göstərmək;

3. Sözün cümləyə daxil etmək (Bağda yetişmiş yaşıl almalar).

4. İfadələrin seçilməsi (almanın turş dadı, alma cemi və s.)

5. “Alma” sözünün əlamətlərinə görə xüsusiyyətləri (hansı alma? qırmızı, şirin, turş, yaşıl, yetişmiş və s.)

Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi və aktivləşdirilməsi təkcə naməlum sözün mənasını açmaqla deyil, həm də məchulun semantik sirlərinə nüfuz etməklə həyata keçirilir. Sonuncu şagirdlərə fikirlərini şifahi və yazılı şəkildə sərbəst, dəqiq və dəqiq ifadə etməyə kömək edir. “Azərbaycan dili” dərsliyi şagirdlərin lüğət ehtiyatının aydınlaşdırılmasında və zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Savadlılığın öyrədilməsinə hazırlıq zamanı dərsliyin ilk səhifələrindəki tək şəkillər və süjet şəkilləri əsasında şagirdlərin lüğət ehtiyatında xeyli sözlər daxil edilir, nitq qüsurları aradan qaldırılır, şagirdlər şəkillərdə gördükləri ilə kifayətlənmirlər, şagirdlərin söz ehtiyatı daha da artırılır. Şəkillər yaradıcı təfəkkür və nitq inkişafı ilə müqayisə edilir. Dərslidəki şəkillər sözün mənasını başa düşməyi asanlaşdırır. Qısa zaman kəsiyində bu sözlərin hamısını aktiv lüğətə daxil etmək mümkün olmasa da, lazım gəldikdə onlardan istifadə etmək vacibdir.

Şagirdlərin mücərrəd təfəkkürünün inkişafında məntiqi çalışmaların rolu böyükdür. Savadlılıq təlimi zamanı məntiqi çalışmalardan istifadə şagirdlərin maraqlarına uyğundur və böyük həvəs yaradır. Məntiqi çalışmaların əsas vəzifəsi şagirdlərə bu və ya digər predmet, hadisə ilə tanış olduqda cisim və hadisələrin əsas ümumi xüsusiyyətlərini dəqiq müəyyənləşdirməyi və sözlə ifadə etməyi öyrətməkdən ibarətdir. Şagirdlər çox vaxt əşyaların adlarını düzgün tələffüz etsələr də, onları ümumiləşdirib bir sözlə ifadə edə bilmirlər. Məsələn, şagird çiyələk, banan, alma, armud, nar və s. meyvə kimi adlarını bilir, amma bunların hamısına birlikdə “meyvə” deyildiyini bilmir. Yaxud da əksinə şagird nitqdə ümumiləşdirici sözləri, misal üçün quş, ağac və s. işlədir, amma onların məzmununu tam başa düşə bilmir.

Cümlə qurma təhsilin ilk pillələrindən başlayır. Bu baxımdan “Azərbaycan dili” dərsliyindəki şəkillər çox önəmlidir. Dərsliyin üz qabığından tutmuş tədrisin sonuna kimi dərsliyə daxil edilmiş şəkillər əsasında cümlələr qurmaq olar. Bu zaman ad, əlamət və hərəkət bildirən sözləri ilə bağlı suallar vermək, həmçinin şagirdləri suallara cavab verməklə cümlə qurmağa dəvət etmək vacibdir (Bu qızın adı Nərgizdir. Nərgiz ağ paltar geyinib. Nərgiz kitab oxuyur).

Təlim zamanı didaktik oyunların əhəmiyyəti böyükdür:

1. Nöqtə əvəzinə səslərdən istifadə edərək sözlər düzəltmək;

2. Səslərə, hecalara və sözlərə müxtəlif hecalar əlavə edərək sözləri düzəltmək;

3. Verilmiş sait və samitlərdən söz düzəltmək;
4. Xanalara hecalar əlavə edərək sözləri düzəltmək;
5. Şəklin adına uyğun olaraq damada yerləşdirmək.
6. Hərfləri rəqəmlərə görə düzmək və sözü oxumaq;
7. Hərfləri düzgün yerləşdirməklə söz tərtib etmək;
8. Şəkillərə heca əlavə edərək söz düzəltmək;
9. Verilmiş şəkillərin baş hərflərini birləşdirərək yeni söz yaratmaq;
10. Savadlılıq lotosu (4, s. 61).

Didaktik oyunlara aid nümunəyə nəzər yetirək:

Qeyd olunan hərfləri boş yerə uyğun olanını seçmək

B...kı	}	AÖ
B...yram		
B...yrək		
B...nan		
B...yürtkən		

Deformasiyaya uğramış cümləni düzgün bərpa etmək üçün kimin və ya nəyin haqqında deməli olduğunuzu vurğulamaq, sonra cümlənin əsas üzvlərini adlandırmaq, sonra mənasını nəzərə alaraq qalan sözləri yerləşdirmək vacibdir. Məzun təhsili zamanı bu növ iş xüsusilə dəyərlidir. Təqdimat kiçik yaşlı şagirdlərin nitqinin inkişafında mühüm rol oynayır. Söz ehtiyatını zənginləşdirir, düşüncənin öz-özünə ötürülməsi bacarıqlarını inkişaf etdirir, qrammatika və orfoqrafiya biliklərini möhkəmləndirir. Şagirdlər suallar üzrə mətni ifadə edir, mətnin əsas fikrini vurğulayır, verilən suallara cavab ola biləcək cümlələr tapır, bütün mətn və ya onun bir hissəsi üçün başlıq seçir. Məntiqi, ardıcıl təqdimat üçün gələcək yazılı iş üçün plan tərtib etmək, onun məzmununu və strukturunu təqdim etmək bacarığını ilkin şərtidir. Şagirdlərə esse yazmağı öyrədkən aşağıdakı ardıcılığa əməl edilməlidir:

1. Mətnə giriş;
2. Oxuduğunu başa düşməyi yoxlamaq üçün suallar üzrə mətnin təhlili;
3. Mətnin hissələrə bölünməsi və onun təqdimatı üçün planın tərtib edilməsi;
4. Lügət işi (ayrı-ayrı sözlərin mənasının aydınlaşdırılması, orfoqrafiyanın hazırlanması);
5. Şagirdlər tərəfindən mətnin şifahi təkrarlanması.
6. Mətnin yazılması (5, s. 77).

Tədris metodu müəllimin və şagirdlərin məqsədyönlü birgə fəaliyyətinin bir növü. Müasir pedaqogikada kiçikyaşlı şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək üsullarının bir neçə təsnifatı mövcuddur. Amma müəllim öz işində hansı üsullardan istifadə edirsə etsin, onların hamısı bir məqsədə - şagirdlərinin düzgün nitqinin inkişafına yönəlib. Çox vaxt tədris prosesinin təşkili baxımından universal təsnifat istifadə olunur:

- müəllim tərəfindən tədris materialının ardıcıl mesajı;
- müəllim-şagird söhbəti
- müəllimin rəhbərliyi altında şagirdlərin müstəqil işi (5, s. 81).

Y.K. Babayevskinin təsnifatına görə, təhsil və idrak prosesinin təşkili və özünü təşkili qrupuna aşağıdakılar daxildir:

— *şifahi, vizual və praktiki*. Şifahi və əyani təlim metodları tədris prosesində müxtəlif əyani vəsaitlərdən müəllimin sözü ilə birgə istifadəsini müəyyən edir. Onlar bilavasitə əldə edilmiş biliklərin praktikada istifadəsi ilə bağlıdır.

— *induktiv və deduktiv, analitik və sintetik*. Deduksiya (lat. deductio - nəticə çıxarma) - konkret mövqenin ümumi mövqedən məntiqi olaraq alındığı təfəkkür üsulu, məntiq qaydala-

rına uyğun ifadələri məntiqi nəticə əlaqəsi ilə bağlı olan nəticə çıxarma zənciridir. Deduktiv metod tədris materialının sürətli keçməsinə kömək edir, mücərrəd təfəkkürün fəal şəkildə inkişaf etdirir. Onun tətbiqi nəzəri materialı öyrənərkən xüsusilə faydalıdır. İnduksiya (lat. Inductio - rəhbər) müəyyən mövqedən ümumi vəziyyətə keçidə əsaslanan nəticə çıxarma prosesidir.

— *izahlı-reproduktiv və məlumat-axtarış*. Bu üsullar müəllim tərəfindən ötürülən və sonra tələbələr tərəfindən təkrarlanan hazır biliklərin mənimsənilməsi ilə əlaqələndirilir.

— *idrak fəaliyyətinin idarə edilməsi və özünüidarəetmə*. Bu üsullar şagirdlərin öz fəaliyyətlərinə və müəllimin fəaliyyətinə münasibətdə müsbət emosiyaların olması, emosiyaların idrak tərəfinin olması, fəaliyyətin özündən irəli gələn birbaşa motivin olması ilə xarakterizə olunur (6, s. 246).

Tədris metodlarını seçərkən və birləşdirərkən aşağıdakı meyarları rəhbər tutmaq lazımdır:

- ✓ metodların tədris prinsiplərinə uyğunluğu;
- ✓ təlimin məqsəd və vəzifələrinə uyğunluğu;
- ✓ bu mövzunun məzmununa uyğunluq;
- ✓ şagirdlərin öyrənmə imkanlarına uyğunluq: yaş, psixoloji, hazırlıq səviyyəsi (təhsil, tərbiyə və inkişaf);
- ✓ mövcud şərtlərə və ayrılmış təlim vaxtına uyğunluq;
- ✓ köməkçi təlim vasitələrinin imkanlarına uyğunluq;
- ✓ müəllimlərin özlərinin imkanlarına uyğunluq (4, s. 96).

Bu imkanlar onların əvvəlki təcrübəsi, əzmkarlıq səviyyəsi, gücün üstünlüyünün spesifik xüsusiyyətləri, pedaqoji qabiliyyətlər, eləcə də müəllimlərin şəxsi keyfiyyətləri ilə müəyyən edilir.

Məqalənin aktuallığı. İbtidai siniflərdə şagirdlərin oxumaq və yazmaq qabiliyyətinə, Azərbaycan dilində oxu materialının və dil qaydalarının öyrənilməsinə, nitq qabiliyyətinin, nitqin inkişafına, nitq mədəniyyətinə əsaslanır. Şagirdin şəxsiyyətinin inkişafında nitq bacarıqlarının, ünsiyyət bacarıqlarının, sosial mühitdə ünsiyyətin rolu böyükdür. Nitq bacarıqlarına nail olmaq şagirdlərin sosial davranışını yaxşılaşdırır: bu, öz hisslərini anlamağa, məlumatlandırmağa, ifadə etməyə, bütövlükdə nitqi inkişaf etdirməyə imkan verir. Məqalə də bu mövzuya həsr edildiyindən onu aktual hesab etmək olar.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə ibtidai sinifdə şagirdlərin nitqinin inkişafı xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Nitq fəaliyyətinin növləri göstərilmiş, bu yönümdə fərqləndirici sahələr nəzərdən keçirilmişdir. Eyni zamanda, təlim zamanı didaktik oyunların əhəmiyyəti vurğulanmaqla, tədris prosesinin təşkili baxımından universal təsnifatı verilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən orta ixtisas və orta ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Balıyev H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr. Bakı, 2007, 290 s.

2. Cəfərova N.B. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I hissə. (Dərslik). Bakı: ADPU-nun nəşri, 2016, 403 s.

3. Qurbanov V.T. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı: Təhsil, 2018. 320 s.

4. Veysova Z.A. Fəal təlim metodlarına giriş. Bakı, 2000, 134 s.

5. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. М.: Просвещение, 2010, 216 с.

6. Селезнева Е.П. Развитие речи детей. М.: Просвещение, 2001, 472 с.

Т.Дж. Асадова

Особенности развития речи учащихся начальных классов

Резюме

В статье рассматриваются особенности развития речи учащихся начальных классов. В его основе лежит умение учащихся читать и писать в начальной школе, изучение материала для чтения и языковых правил на азербайджанском языке, речевые способности, развитие речи, культура речи. Велика роль речевых навыков, коммуникативных навыков, общения в социальной среде в развитии личности школьника. Достижение речевых навыков совершенствует социальное поведение учащихся: позволяет понимать, информировать, выражать свои чувства, развивать речь в целом.

T.Dj. Asadova

Features of speech development of students in primary school

Summary

The article examines the features of students' speech development in primary school. It is based on students' ability to read and write in primary school, study of reading material and language rules in the Azerbaijani language, speech ability, speech development, speech culture. The role of speech skills, communication skills, communication in the social environment is great in the development of the student's personality. Achieving speech skills improves students' social behavior: it allows them to understand, inform, express their feelings, and develop speech as a whole.

Redaksiyaya daxil olub: 25.04.2022